

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

КОТОВА САБІНА ВЛАДИСЛАВІВНА

УДК94(410+430+(470+571)):172.16:316.613.434]“1914/1918”(043.3)

**«ОБРАЗ ВОРОГА» В СОЦІОГУМАНІТАРНОМУ ДИСКУРСІ
ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ, НІМЕЧЧИНИ ТА РОСІЇ ПЕРІОДУ
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918 рр.)**

Спеціальність 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни»

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпро – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор
Стельмах Сергій Петрович,
провідний науковий співробітник
філософського факультету Київського
національного університету імені
Тараса Шевченка.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Посохов Сергій Іванович,
завідувач кафедри історіографії,
джерелознавства та археології
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна;

доктор історичних наук, доцент
Венгер Наталія Вікторівна,
професор кафедри всесвітньої історії
Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара.

Захист відбудеться « 30 » червня 2020 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49010, м. Дніпро, пр. Гагаріна, 72, ауд. 512.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49010, м. Дніпро, вул. Казакова, 8.

Автореферат розісланий 9 грудня 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

О. В. Бойко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. В сучасних умовах, коли людство переосмислює домінуючі світоглядні основи з огляду на нові «виклики» часу та переглядає цінності, котрі панували тривалий час у світовому порядку, важливим є врахування досвіду подолання точок біфуркації у яких цивілізації обирають свій подальший шлях. Перша світова війна стала першою «тотальною війною» та початком цивілізаційного розколу. Потреба у дослідженні засобів інформаційних битв на ниві «історичної культури» та трансформації ставлення до культури інших – із «чужої» у мирний час до «ворожої» в умовах військового протистояння – є актуальною на сьогодні у зв'язку із кризою стабільності світового порядку. Масова мобілізація вчених у пропагандистську діяльність розпочалася в роки Першої світової війни, у ході якої були вироблені організаційні форми пропаганди, стилі наративів і вектори її застосування. В кожній з воюючих країн вона розгорталася в залежності від соціально-політичного контексту, але поряд з відмінними рисами існували і спільні, що дає можливість здійснити їх порівняння з дидактичною метою. Значне місце в пропаганді займали історичні сюжети, які мали легітимізувати тогочасний «образ ворога» шляхом подолання в суспільствах певних стереотипів сприйняття «іншого», створенням нових міфів, спрямованих як на іноземного читача, так і на мобілізацію власних народів. В історії історіографії цей період є важливим для дослідження проблеми про легітимаційну функцію історичної науки, що було наслідком історичистської моделі професійної історіографії ХІХ ст., в якій історичні знання виступали її важливою складовою. Для сучасної України це набуває першочергового значення з огляду на тривале воєнне протистояння з російською агресією на її Сході, у ході якого інформаційні атаки з використанням історичних сюжетів і сьогоденних суспільних практик є повсякденним явищем. В цій інформаційній війні активну участь беруть і вчені-гуманітарії, чії дискурси не тільки розвінчують міфи, мають контрпропагандистську спрямованість, але й формують «образи ворога».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідних тем: «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору» (№ 16БФ046-01, історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка); «Імперіалізм, націоналізм, ксенофобія і толерантність у Східній Європі в ХХ-ХХІ століттях» (№ 19БФ041-03, філософський факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка).

Об'єктом дослідження є соціогуманітарний дискурс (сукупність соціально і особистісно-орієнтованих гуманітарних наративів) Великої Британії, Німеччини і Росії в роки Першої світової війни.

Предмет дослідження становлять особливості, умови, основні напрями і механізми формування «образу ворога» в британському, німецькому і російському суспільствах під час Першої світової війни.

Хронологічні межі роботи. Відправна дата дослідження пов'язана з початком Першої світової війни у 1914 р., коли пропаганда мала виплекати у населення почуття патріотизму та продукувати «образ ворога». Верхня хронологічна межа для Великої Британії і Німеччини визначена завершенням Першої світової війни у листопаді 1918 р., а для Росії березнем 1918 р., що зумовлено загостренням внутрішньополітичної ситуації всередині Росії, викликаною Лютневою революцією 1917 р. та істотним коригуванням пропагандистської діяльності після підписання більшовиками Брестського миру в березні 1918 р., який офіційно закріпив вихід Росії з війни.

Територіальні межі дисертаційної роботи охоплюють Велику Британію, Німецьку і Російську імперії періоду Першої світової війни (1914-1918 рр.).

Мета дослідження полягає у виявленні спільних та відмінних рис формування «образу ворога» в соціогуманітарному дискурсі Великої Британії, Німеччини і Росії періоду Першої світової війни (1914-1918 рр.).

Для реалізації цієї мети поставлені наступні **завдання**:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу проблеми; окреслити основні теоретичні засади та методологічну основу дослідження;
- визначити основні напрямки і функції пропаганди, її відмінності у соціогуманітарному дискурсі;
- розкрити основні напрямки інформаційних баталій вчених-гуманітаріїв у «війні маніфестів»;
- встановити особливості участі вчених-істориків Великої Британії, Німеччини та Росії у пропагандистських акціях;
- визначити спільні і відмінні тематичні блоки для формування «образу ворога» в історичних наративах;
- з'ясувати вплив соціогуманітарних наративів та публіцистики на конструювання «образу ворога» в суспільній думці.

Методологічну основу дослідження становить загальнонауковий принцип історизму, який забезпечив поєднання емпіричних методів дослідження, методів теоретичного пізнання і загальнологічних методів та прийомів (аналіз, синтез, системний підхід). Оскільки основними джерелами в дисертації виступають тексти істориків та інших вчених-гуманітаріїв, написаних у період Першої світової війни, то використовувалися основні інструментарії контекстуальної методології та «наративних шаблонів». Інструменти контекстуальної методології дають можливість виявити відмінні та схожі соціальні контексти, в яких виникали тексти, які піддаються аналізу, а «наративні шаблони» — зрозуміти природу аргументації їхніх авторів. Розв'язання поставлених у дисертації завдань здійснювалося за допомогою спеціальних методів історичної науки: 1) ідіографічного; 2) проблемно-хронологічного; 3) історико-типологічного; 4) історико-генетичного. Крім того, у дослідженні застосовується арсенал джерелознавчих методів, які використовуються при перевірці достовірності та репрезентативності джерел.

Особливе значення надавалося історико-порівняльному методу і використовувалося як генералізуюче порівняння, так і порівняння за контрастом.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що:

- вперше* у вітчизняній та світовій історіографії здійснено комплексне порівняльне дослідження формування «образу ворога» в історичних культурах Великої Британії, Німеччини та Росії періоду Першої світової війни, що дало можливість виявити спільні та специфічні риси функціонування інструментів пропаганди, тематичної спрямованості історичних наративів, текстів соціальногуманітарного спрямування та публіцистичного дискурсу в залежності від відмінного соціально-політичного контексту;
- виявлено* особливості функціонування історичної науки в якості легітимаційної історіографії та зміни історичних наративів в залежності від впливу пропаганди на формування «образу ворога»;
- узагальнено* тематичні блоки в соціогуманітарному дискурсі та публіцистиці, які, шляхом інтервенції в публічний простір конструювали «наративні шаблони» для формування «образу ворога»;
- уточнено* концептуальне положення про рівень пропагандистської активності вчених-гуманітаріїв в залежності від державних організаційних форм.

Практичне значення дисертації визначається науковою новизною роботи та результатами, що поглиблюють знання зі всесвітньої історії початку ХХ ст. Результати дослідження можуть бути використані при написанні монографій, статей, підручників, довідників, розробці навчально-методичних програм, підготовці нормативних та спеціальних курсів з всесвітньої історії, історії історичної науки, історіографії, теорії та методології історії, історії філософії та суміжних гуманітарних дисциплін. Введений до наукового обігу фактичний матеріал може бути використаний в сучасній інформаційній війні України проти російської агресії.

Особиста участь автора в отриманні конкретних наукових результатів, викладених у дисертації. Дисертаційна робота є самостійною науковою працею, в якій викладені власні результати дослідження. Висновки дисертації отримані автором особисто. Теоретичні та методологічні положення дисертації, історіографічний доробок інших науковців мають відповідні посилання і використані лише для підкреслення ідей здобувачки.

Апробація результатів дослідження здійснювалась у формі виступів на семи міжнародних та одній всеукраїнській наукових конференціях: Міжнародній науковій конференції «Перша світова війна: події, наслідки, уроки» (Київ, вересень 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Нові завдання суспільних наук у ХХІ столітті» (Київ, листопад 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього» (Одеса, листопад 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (Львів,

листопад 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Роль суспільних наук у процесі розвитку суспільства в умовах сьогодення» (Дніпропетровськ, грудень 2014 р.), XIII Міжнародній науково-практичній конференції «Шевченківська весна: Історія 2015» (Київ, квітень 2015 р.), Всеукраїнській науковій конференції «П'ятнадцять джерелознавчі читання» (Київ, листопад 2014 р.), XIX Джерелознавчих читаннях «Джерельний потенціал інформаційних ресурсів архівів, присвячені 100-річчю від дня народження професора Марка Варшавчика» (Київ, грудень 2018 р.). Результати дослідження знайшли своє відображення у 5 статтях у фахових виданнях України, 1 статті у закордонному виданні, які індексуються у міжнародних наукометричних базах, та 5 статтях в інших виданнях України, тезах виступів на 6 конференціях.

Структура дисертації побудована за хронологічно-проблемним принципом, відповідає поставленій меті та розв'язанню визначених дослідницьких завдань. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел і літератури. Загальний обсяг основного тексту становить 173 с. Список джерел і літератури 37 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовується актуальність обраної теми дисертаційної роботи, її зв'язок з науковими програмами; визначено мету і завдання, об'єкт і предмет, хронологічні та територіальні межі дослідження, наукову новизну отриманих результатів, їхнє теоретичне та практичне значення, подано інформацію щодо апробації наукових результатів.

У розділі 1. **«Історіографія, джерела і методологія дослідження»** висвітлено стан та рівень вивчення проблеми в історіографії, охарактеризовано джерельну базу, розкрито її теоретичне та методологічне підґрунтя.

У підрозділі 1.1. **«Історіографія»** здійснено історіографічний аналіз досліджуваної проблеми, який побудовано за проблемно-хронологічним і регіональним принципами. Історіографічне освоєння проблеми можна умовно поділили на чотири групи: 1) узагальнюючі праці з історії Великої Британії, Німецької та Російської імперій початку ХХ ст. і періоду Першої світової війни; 2) праці, в яких висвітлюються і конкретизуються питання «історичної культури» на початку ХХ ст.; 3) праці, присвячені розвитку історичної освіти і науки у Великій Британії, Німеччині та Росії у ХІХ – початку ХХ ст.; 4) аналітичні дослідження та розвідки про функціонування академічної науки і освіти в умовах «війни культур» та праці з історії формування «образу ворога» в гуманітаристиці, публіцистиці і культурному просторі.

Серед величезного масиву узагальнюючої літератури, який віднесено до першої групи, в дисертації використано фундаментальні праці з історії Німеччини Т.Ніппердея і Х.-У.Веллера. Дослідження розвитку німецької освіти і науки здійснені Ф.Рінгером, які дають можливість зрозуміти

трансформації ідей німецького гуманітарного дискурсу напередодні і під час Першої світової війни. Праця німецького політолога О.Данна висвітлює процеси націотворення і розвитку національних ідей в Німеччині у XVIII – XX ст. Із сучасної російської літератури в дисертації використана праця відомого германіста А.Патрушева. Узагальнюючі праці з історії Великої Британії періоду війни представлені у дисертації книгами Г.Брейбона, А.Грегорі, М.Хейстингса. Із сучасної російської історіографії Першої світової війни виділимо колективну монографію за редакцією Ю.А. Петрова «Россия в годы Первой мировой войны: экономическое положение, социальные процессы, политический кризис».

У переважній більшості сучасних українських досліджень періоду Першої світової війни головний акцент робиться на українському контексті й вивчаються питання участі українців у війні, політиці великих держав щодо України, наслідки військових дій для соціально-політичного розвитку, впливу на державотворчі процеси наприкінці війни та у ході Української революції. Політику Німеччини і Австро-Угорщини щодо України у Першій світовій війні досліджував О.Кураєв, чия монографія ґрунтувалася на численних документах зовнішньополітичних відомств цих країн. Соціально-економічні наслідки війни і проблеми біженців були предметом досліджень відомої дослідниці Л.Жванко. Окремі аспекти, які піднімаються в дисертації, досліджували П.Барвінська і відомий харківський дослідник С.Посохов, який розглянув роль професорської корпорації університетів в Російській імперії в роки війни. Інформаційне протистояння між Росією та Австро-Угорщиною під час Першої світової війни розглянула у дисертації О.Мосієнко, визначивши основні завдання пропаганди, формування засобами пропаганди «образу ворога» тощо.

Друга група аналізованої історіографії проблеми відноситься до широких аспектів «історичної культури» та її конкретних проявів у Великій Британії, Німеччині та Росії на початку XX ст. і в ході Першої світової війни. В регіональному плані вона представлена нерівномірно, в залежності від стану наукової розробки цієї проблематики в національних історіографіях. У сучасній німецькій історіографії ці питання розкриті у статтях Ю.Йона про роль німецьких університетів в науковій культурі початку XX ст. і Г.Метцлера про роль Німеччини в міжнародних наукових обмінах. Значення історичної науки у вільгельмівській Німеччині на прикладі перших історичних зібрань розкрив М.Міддель. Проблеми соціологізації німецьких вчених, урядової політики в галузі вищої освіти, їхньої участі в численних союзах і політичних партіях висвітлені у ґрунтовних працях Р.Бруха і С.Мюллера. Загалом наукова проблематика в полі історичної культури здебільшого досліджується в сучасній німецькій і російській історіографіях, натомість в англійських історичних науках вони входять до дослідницьких комплексів, об'єднаних поняттям «публічної історії».

Третя група історіографії проблеми стосується розвитку національних історичних наук у Великій Британії, Німеччині та Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. Насамперед, виділимо узагальнюючі праці, які дають

уявлення про загальні тенденції історіографічного процесу в Європі в цілому. Це дослідження американських істориків Е.Брейзаха і Г.Іггера, німецьких істориків С.Бергера, В.Хардтвіга, Л.Рафаеля і Х.Корнелісена, українського історика С.Стельмаха та ін.

Аналітичні дослідження та розвідки про функціонування академічної науки та освіти в умовах «війни культур» та праці з історії формування «образу ворога» в гуманітаристиці, публіцистиці і культурному просторі Великої Британії, Німеччини та Росії складають найбільш чисельну четверту групу історіографічних праць. Організацію офіційної британської пропаганди в різні періоди війни, її методи та зміст, форми проведення в США і ворогуючих країнах на широкій джерельній базі дослідив М.Сандерс. Цей напрям тематично був продовжений Г.Мессінгером. А.Грегорі проаналізував вплив агітаційних і пропагандистських матеріалів в британських медіа на формування пам'яті про Першу світову війну в британському суспільстві, де значну роль відігравали спроби створення образу «ворога». Значення британської преси у воєнній пропаганді, формуванні суспільних настроїв розглянув Р.Таддок-Трой.

Окремим блоком у британській історіографії виділимо праці, присвячені образу Німеччини напередодні та під час Першої світової війни (М.Штіббе, Дж.Верней, С.Веллейс). Наприклад, Р.Скаллі підтверджує думку багатьох сучасних дослідників, що «образ Німеччини» у Великій Британії у другій половині XIX — на початку XX ст. не був одновимірним і британське суспільство не розглядало Німеччину як ворога, де більшою мірою домінувало переконання про необхідність співробітництва та взаємообміну. Серед праць, присвячених розвитку націоналізму, шовінізму і мілітаризму в Німеччині напередодні і на початку світової війни, відзначимо фундаментальні дослідження П.Валькенхорста і С.Мюллера, ґрунтовані на ретельному опрацюванні джерел. Образ Німеччині в британській пресі періоду війни стали предметом наукових інтересів М.Шрамма. У працях Ш.Брунделя і Е.Ленерта висвітлені «ідеї 1914 року», зокрема, аналізується ставлення німецького суспільства до війни, роль інтелектуалів у пропагандистських заходах, форми і методи пропаганди напередодні й на початку війни.

Серед новітніх праць російських істориків виділимо колективну монографію «Наука, техніка і суспільство Росії та Німеччині під час Першої світової війни», у якій зроблено історично-порівняльний аналіз взаємин між наукою, технікою і суспільством в Росії та Німеччині в період Першої світової війни. А.Дмітрієв виділив два поняття, які були притаманними тогочасному науковому співтовариству: «війна маніфестів» та «мобілізація інтелекту». Е. Колчинський приділив особливу увагу розпаду інтернаціоналу вчених. Подібну проблематику раніше розробляли англійський дослідник П.Альтер та А.Іванов. С.Нікіфоров дослідив діяльність істориків «російської школи» (П.Виноградова, М.Карєєва), їхнє сприйняття і оцінки подій 1914-1918 рр., вплив на творчість. Активно досліджував питання академічної і

професорської корпорації Росії в роки Першої світової війни сучасний санкт-петербурзький історик Є.Ростовцев.

У підрозділі 1.2. «Джерела» проаналізовано основні джерела дисертаційної роботи. Умовно їх можна поділили на три групи: 1) документи; 2) видання науково-популярного характеру; 3) мемуари та спогади.

До першої групи джерел входять колективні заяви, декларації, маніфести представників університетів та академічної спільноти, які дають можливість виявити базові ідеї вчених-гуманітаріїв у формуванні соціогуманітарного дискурсу періоду війни, вектори тогочасної публічної пропаганди для створення образу «іншого/ворога». До цього типу документів віднесемо публічні промови голови Баварської королівської академії наук і президента Королівського наукового товариства в Лондоні, які в цілому відображали спрямованість цих наукових інституцій. Окремі документи висвітлюють урядову політику в галузі цензури, а також заходи щодо обмеження прав іноземців у вищих навчальних закладах Російської імперії у роки війни. Серед численних британських джерел періоду Першої світової війни в дисертації використані праці англійських вчених (Дж.Крамб, Г.Вілкінсон, В.Сандей, Д.Сладен, К. Саролеа, Г.Честертон), які висвітлюють широкий спектр відносин між Англією і Німеччиною в різні періоди історії, історію культурних взаємин між обома націями та ін. Ця література в основному була розрахована на інтелектуальну спільноту і формувала відповідний науково-культурний контекст історичної культури.

До другої групи належать численні науково-популярні видання з чітко визначеним агітаційним спрямуванням і призначеними для широкої публіки, відомі як «Оксфордські памфлети». Вони почали видаватися одразу після початку війни, склалися з 19 серій і всього у 1914-1915 рр. було видано 86 памфлетів, а загальна кількість примірників, які були реалізовані, становила 500 тис. Найважливішими німецькими джерелами для дисертації стали спільні та індивідуальні «Заклики» і «Промови» впливових німецьких професорів та інтелектуалів, в яких вони намагалися обґрунтувати німецькі цілі у війні; перекласти вину за її розв'язання на противників; довести «особливий шлях» Німецької імперії тощо. Зокрема, «Anruf für die Kulturwelt» (відомий в літературі як «Маніфест 93-х»), «Заява викладачів вищої школи Німецької імперії», «Заклик бонських істориків», «Заява проти викладачів Оксфорду», «Заява берлінських університетських викладачів» тощо) та індивідуальні промови найбільш впливових професорів історії, філософії і економіки (О.фон Гірке, У.фон Віламовіч-Меллендорф, Е.Маркс, А.фон Гарнак, Г.Онкен, Ф.Майнеке, В.Вундт, Д.Шафер, Г.Дельбрук, Е.Трельч, М.Вебер та ін.).

Російськомовні джерела представлені працями переважно науково-популярного характеру російських істориків, філософів, психологів, соціологів (В.Бехтерева, С.Булгакова, М.Карєєва, В. Розанова, П.Розенбаха, Є.Трубецького, В.Ерна, Б. де Бая, А. Белінського, В.Бузескула,

О.Дживелегова, В.Чічібабіна) дозволяють простежити формування «образу ворога» в історичній культурі Росії.

У дослідженні використовувалася мемуарна література, зокрема, В.Белова, М.Степного, Д.Якушева, в якій описується сприйняття «образу ворога» на передовій звичайними солдатами та офіцерами та ін. Особливе місце в цій групі джерел займають мемуари вчених-гуманітаріїв: М.Карєєва, М.Ковалевського, Ф.Степуна, які побували на війні, чи у ворожому полоні та могли порівняти реальний стан речей з пропагандистським «образом ворога».

У підрозділі 1.3. «*Методологія дослідження*» висвітлюються теоретичні основи та методологія дисертаційної роботи.

Теоретичну основу дослідження складають концепції «історичної культури» та «імагології», які використовуються як інтенціональні в якості формулювання дослідницьких гіпотез, постановки завдань і визначають інтерпретаційну основу дослідження. Попри численні розбіжності в розумінні «історичної культури», які спостерігаються в сучасній історіографії, можна вважати усталеним тлумачення цього поняття з трьох висхідних позицій: 1) «історична культура» як синонім до «культури історичної пам'яті» в руслі осмислення проблематики культурно-історичної спадщини народів; 2) «історична культура» як засіб політичної інструменталізації знання про минуле в сучасному суспільстві; 3) «історична культура» як естетична презентація минулого через особливі способи символізації.

Зважаючи на тематику дослідження, особливого теоретичного значення має нова міждисциплінарна сфера, що поступово перетворюється в самостійну наукову дисципліну — імагологія (з лат. «*imago*» — зображення, образ). Її основним об'єктом дослідження виступає вивчення формування в національних культурах образів «свого» і «чужого». Можна виділити наступні тлумачення: 1) «іміджологія» як напрямок соціології, що досліджує штучно сконструйовані образи; 2) «художня імагологія» як відгалуження компаративістики; 3) «потестарна імагологія», яка вивчає образ влади в історичній ретроспективі; 4) «історична імагологія» як напрямок історичної антропології та історії ментальностей, що розглядає національні образи та етнічні стереотипи.

Оскільки основними джерелами в дисертації виступають тексти істориків та інших вчених-гуманітаріїв, то до них були застосовані основні інструментарії контекстуальної методології та «нарративних шаблонів» Д.Верча. У першому випадку йдеться про те, що ідеї кожного тексту необхідно розуміти в категоріях його релевантного соціального контексту, що на евристичному рівні дає можливість зрозуміти смисл текстів авторів, котрі виражають свої думки у відповідності із сталими умовностями (*conventions*), традиціями, які існують як певна єдність, що залежить від мережі уявлень індивідуумів. «Нарративні шаблони» властиві всім мнемонічним суспільствам і виникають внаслідок т.зв. «швидкого мислення», яке позбавлене критичної рефлексії. «З цієї точки зору, нарративні шаблони — це звичні засоби для виробництва швидких, майже автоматичних

суджень, які зазвичай не піддаються усвідомленій рефлексії» (Д.Верч). Інструменти контекстуальної методології дають можливість виявити відмінні та схожі соціальні контексти, в яких виникали тексти, які піддаються аналізу, а «нарративні шаблони» — зрозуміти природу аргументації їх авторів.

Методологічну основу дослідження становить загальнонауковий принцип історизму, який забезпечив поєднання емпіричних методів дослідження, методів теоретичного пізнання і загальнологічних методів та прийомів (аналіз, синтез, системний підхід). Для розв'язання поставлених завдань використовувалися спеціальні методи історичної науки: 1) ідіографічний — для виявлення специфіки формування «образу ворога» різними засобами «історичної культури»; 2) проблемно-хронологічний — для з'ясування еволюції та трансформації сприйняття суспільством «образу ворога» в залежності від перебігу подій на фронті та внутрішньополітичної ситуації; 3) історико-типологічний — для класифікації засобів «історичної культури» та розрізненні їх як пропагандистського інструменту; 4) історико-генетичний — для послідовного розкриття функції «образу ворога» та його відображення в найбільш конкретній формі. Особливе значення надавалося історико-порівняльному методу — генералізації та порівняння за контрастом.

У розділі 2 **«Пропаганда і зміна векторів соціогуманітарного дискурсу»** здійснено порівняння образу «іншого» та «чужого» в суспільствах Великої Британії, Німеччини та Росії напередодні та з початком Першої світової війни; розкрито організацію пропаганди та її інструментів; проаналізовані колективні пропагандистські тексти вчених на початку війни.

У підрозділі 2.1. *«Трансформація “образу іншого” і організація пропаганди»* проаналізовані прояви герmanoфобії в британському і російському суспільствах напередодні війни, формуванні в німецькому суспільному дискурсі англофобії і русофобії. Підкреслюється, що в образі Німеччини до 1914 р. в англійському суспільстві спостерігалася певна дихотомія в інтерпретаціях — позитивна модель обмежувалася культурою та наукою, натомість політичний розвиток Німецької імперії був представлений в негативних конотаціях. Полярний політичний спектр в Росії обумовлював наявність різних суспільних проявів, де англофобія існувала паралельно з англomanією, а герmanoфільські настрої правлячої династії піддавалися критиці. Розглянуто вплив засобів масової інформації на розгортання політичної пропаганди з початком війни. Порівняно законодавчі акти про встановлення цензури на початку війни; створення органів для ведення пропаганди — Військове бюро пропаганди (War Propaganda Bureau) у Великій Британії, військова прес-служба (Nachrichtenabteilung III (b)) в Німеччині, Інформаційне бюро Головного управління в справах друку (з 1915 р. — Бюро преси) в Росії.

У підрозділі 2.2. *«“Війна маніфестів” і зміна векторів соціогуманітарного дискурсу»* розглянуто формування національно-державних моделей організації науки, втягнення науковців та інтелектуалів в «культурну війну», яка вилилась у т.зв. «війну маніфестів» — низку колективних заяв з підтримкою дій власного уряду, висловленнями

патріотичних позицій і звинуваченнями у розв'язанні війни та ін. Зокрема, проаналізовані: Декларація британських інтелектуалів «Доля і обов'язок Великої Британії. Праведна війна», яка спричинила появу німецької відозви «До культурного світу» («Маніфест 93-х»); «Декларація викладачів вищої школи Німецького рейху»; «Маніфест німецьких університетів»; «Заклик інтелектуалів» («*Intellektuelleneingabe*»); колективні відозви Баварської академії наук, Лондонського королівського товариства, російських університетів тощо.

У розділі 3 **«Конструювання “образу ворога” в історичних нарративах»** розглянуті тексти істориків Великої Британії, Німеччини і Росії, які свідчили про втягнення професійних істориків у пропагандистські акції під час війни, а також перетворення професійної історіографії у форму пропагандистської історії.

У підрозділі 3.1. *«Особливості розвитку історичних наук»* виявлені спільні та відмінні риси функціонування історичних знань в суспільстві, становлення історичних наук як професійних наукових дисциплін, що обумовлювало різні типи історіописання. Серед німецьких істориків «вільгельмівської генерації» була досягнута єдність в розумінні завдань історичної науки, де, крім принципів «науковості», важливими були «політична складова» і «націоналізм». Історична наука в Росії на початок ХХ ст. завершила процеси професіоналізації і історики усвідомлено брали на себе завдання формування історичної пам'яті російського суспільства. Тобто історична наука виконувала функцію політичної легітимації, що фактично споріднювало її із західноєвропейськими історичними науками. Натомість історична наука у Великій Британії на початку ХХ ст. перебувала під впливом давніх літературних форм історіописання, що споріднювало її з мистецтвом. Попри тенденції до професіоналізації, порівняно із континентальними історіографіями, праці позауніверситетських істориків користувалися більшою популярністю в освіченій публіці.

У підрозділі 3.2. *«*Historia Militants в Росії*»* проаналізовані праці російських істориків науково-публіцистичного характеру, які використовувалися в пропагандистському та агітаційному дискурсі. Німеччина виступала головним об'єктом для формування в російському суспільстві «образу ворога». Враховуючи те, що німецька історична наука, університетська система і культура загалом тривалий час виступали для росіян прикладом для наслідування, то російські історики під впливом патріотичного піднесення різко змінили свої оцінки. Вони звинувачували німецьких істориків у тому, що вони стали ідеологами шовінізму та мілітаризму (В.Бузескул, М.Гершензон, М. Любавський, М. Ростовцев), у «тевтонській зверхності» і невдячності за підтримку Росією німців у боротьбі за визволення німецьких земель у 1813 р. (О.Дживилегов, Є.Шумігорський). Причини війни російські історики шукали у військових конфліктах ХІХ ст., пропонуючи численні публіцистичні статті і науково-популярні брошури з історії Франко-російської війни 1812-1813 рр., Східної війни 1853-1856 рр.,

Франко-пруської війни 1870-1871 рр., Російсько-турецької війни 1877-1878 рр. (Г.Вернадський, П.Струве, С.Котляревський, Г.Кизеветтер, Є.Тарле).

У підрозділі 3.3. *«Імперіалізм і націоналізм в британських історичних наративах»* розглянуті тексти британських істориків, спрямовані на критику розвитку Німецької імперії з 1871 р., чий внутрішній розвиток і агресивна зовнішня політика спричинили початок Першої світової війни. Головним об'єктом критики стають ідеї і концепції Г.Трейчке і Ф.Бернгарді, які, на думку британських авторів (А.Галан, Ч.Девіс, Ч.Саролеа) стали головними ідеологами націоналізму і шовінізму. Запропонований британськими вченими (Ч.Флетчер, Ф.Хойфер) погляд на німецьку історію виходив із чіткої парадигми — переконати читачів у традиційній войовничості німців, що було пов'язано із домінуючою роллю Пруссії в процесі об'єднання німецьких земель і створення Німецької імперії у 1871 р., а також зламати стереотипи в англійському суспільстві про культурну перевагу німців на континенті. З 1916 р. відверто ангажовані і пропагандистські тексти серії *«Оксфордських памфлетів»* поступаються аналітичним дослідженням, які, проте, не змінюють пануючий наратив, перекладаючи відповідальність за розв'язання війни на Німеччину (Б.Шмітт, Р.Мьюір).

У підрозділі 3.3. *«Німецька історіографія у “війні культур”»* проаналізовані тексти німецьких істориків, які ідеологічно обґрунтовували *«культурну війну»*.

З початком війни переважна більшість академічних німецьких істориків (Ф.Майнеке, Е.Маркс, Е.Мейер, К.Лампрехт, Г.Онкен, О.Хінтце, та ін.) активно включилася в агітаційну і пропагандистську діяльність, відмовившись від принципу *«об'єктивності»* і *«неупередженості»*, утверджуючи в німецькому суспільстві ідею про те, що війна була спровокована ворожим оточенням, але вона призведе до повної перемоги Німеччини, зміни балансу сил в Європі і Німеччина у цій війні відстоює своє право на статус великої європейської держави. Найбільше уваги в конструюванні *«образу ворога»* відводилось Великій Британії, яка виступала в якості *«найсмертельнішого ворога»* (Г.Онкен, Є.Халлер). Різка тональність і оцінки історичного минулого та сучасного Англії, до якої застосовували визначення — *«аморальна, руйнівна, застаріла сила світової політики»*, — являли собою переважно відповідь на критику з боку британських авторів. Історіографічний дискурс російського ворога був периферійною темою і перемістився переважно в сферу публіцистики, відвертої пропаганди засобами візуалізації з іронічними і принизливими конотаціями.

У розділі 4 *«“Образ ворога” в інтелектуальному дискурсі та публічному просторі»* проаналізовані наукові, науково-популярні та публіцистичні тексти науковців-гуманітаріїв та інтелектуалів воюючих країн, які були частиною національної ідеологічної мобілізації.

У підрозділі 4.1. *«Проблема “відповідальності” за розв'язання війни»* в порівняльному аспекті розглянуті тексти, в яких вчені-гуманітарії та інтелектуали Великої Британії (В.Адамс, У.Сандей) та Росії (М.Арцибашев, К.Арсеньєв, С.Булгаков, С.Котляревський) намагалися перекласти вину на

Німеччину. Проте, якщо російські автори в абсолютній більшості були переконані в тому, що причиною війни став німецький мілітаризм, то в британському публічному дискурсі деякий час панував поміркований погляд, який лише з розгортанням війни змінився на критичний. Німецькі вчені та інтелектуали практично одногласно покладали вину за розв'язання війни на своїх противників, звинувачуючи передусім Англію. На переконання Е.Геккеля, Р. Ойкена, У.Віламовича-Меллендорфа саме вона використала у боротьбі проти германізму «слов'янську і напівазіатську силу» і несе відповідальність за розв'язання світової війни проти культури.

У підрозділі 4.2. «*“Криза культури” в публіцистиці і науковому дискурсі*» розглянуто полемічні тексти, в яких, з одного боку, утверджувався зв'язок між мілітаризмом і культурним розвитком Німеччини, а з іншого — піднімалося питання про цілісність європейської культури. Ініціатива публічного дискурсу належала німецьким інтелектуалам (Г.Гауптман, Г.Зіммель), які намагалися відстояти основи німецької культури ХІХ ст. Але, якщо ці тексти були спрямовані на зовнішнє сприйняття, то німецькому суспільству пропонувалися тексти з критикою духовного і суспільного розвитку Великої Британії, де образу героїчного, патріотичного німця протиставлявся «торгаш»-англієць з утилітарним світоглядом (В.Зомбарт, А.Шреер). Відмінність «німецької свободи» від англійської виводилась із поняття «германізм» — сукупності національно-патріотичних рис, вихованих на основі німецької духовності і культури. На противагу цьому британські автори твердили, що головним ідеалом англійців є індивідуальна свобода і «справедливість» (правовий порядок).

У підрозділі 4.3. «*Критика філософських основ мілітаризму*» проаналізовані ключові теоретичні концепції німецької філософії, в яких британські та російські вчені вбачали моральну відповідальність за підготовку німецького суспільства до війни. Ця полеміка продовжила в загострених формах тривале протистояння між «британським емпіризмом» і «німецьким ідеалізмом». Вона була не однозначною і коливалася від поміркованої (Дж.Мюрхед, М. Бердяєв, Д.Мережковський,) до різко критичних виступів (У. Арчер, В.Ерн, В.Розанов), де в утвердженні «духу мілітаризму» звинувачувалася вся німецька класична філософія. Головним об'єктом критики британських і російських вчених стали ідеї Ф.Ніцше, які, попри заклики окремих з них розглядати його погляди в розвитку, визначалися головними в утвердженні духу мілітаризму. Ніцшеанство було поширеним наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (особливо в Росії), а така загострена критика була виявом національно-патріотичних почуттів в роки війни.

ВИСНОВКИ

У ході виконання дисертаційної роботи автор дійшла наступних висновків:

1. Історіографічний аналіз свідчить про те, що обрана дослідницька проблема привертала увагу істориків. Доробок попередніх дослідників створює міцне підґрунтя для подальших досліджень і виявляє слабо висвітлені або не вивчені компоненти. Водночас, практично відсутні порівняльні дослідження, за виключенням німецько-британських розвідок. Серед численних британських джерел періоду Першої світової війни в дисертації використані праці англійських вчених, які висвітлюють широкий спектр відносин між Англією і Німеччиною в різні періоди історії, історію культурних взаємин між обома націями та ін. Найважливішими німецькими джерелами для дисертації стали спільні та індивідуальні «Заклики» і «Промови» впливових німецьких професорів та інтелектуалів, в яких вони намагалися обґрунтувати німецькі цілі у війні. Широкий комплекс періодики Російської імперії в роки Першої світової війни переважно був представлений щомісячними або щотижневими журналами та щоденними газетами. Отже, джерельна база дослідження є достатньо широкою, інформативною та репрезентативною. Проведений аналіз опублікованих джерел свідчить про їх змістовну різноманітність, що дозволяє успішно реалізувати мету роботи, розв'язати поставлені в дисертації завдання, дійти обґрунтованих висновків та узагальнень. Теоретичну основу дослідження складають концепції «історичної культури» та «імагології», які використовуються як інтенціональні в якості формулювання дослідницьких гіпотез, постановки завдань і визначають інтерпретаційну основу дослідження. Оскільки основними джерелами в дисертації виступають тексти істориків та інших вчених-гуманітаріїв, написаних у період Першої світової війни, то ми застосували до них основні інструментарії контекстуальної методології та «нарративних шаблонів» Д. Верча.

2. Напрями і функції пропаганди у Великій Британії, Німеччині та Росії відрізнялися. В організаційному плані та масовості залучення інтелектуалів Німеччина на початку війни виявилася більш підготовленою до пропаганди, а її дієвість була найбільш ефективною на першому етапі війни. Різноманітні дискурси щодо образу Німеччини у передвоєнні роки у Великій Британії не сприяли створенню образу «ворога» і цим можна пояснити помітну лояльність та певну розгубленість англійських вчених з початком війни. Лише повідомлення про брутальний характер війни змусили британських вчених та інтелектуалів різко змінити свої погляди і здійснити рефлексію німецького гуманітарного знання з різким поворотом до його критики. Це стало підґрунтям до залучення вчених до різних організаційних форм масової пропаганди, яка у Великій Британії протягом війни у своїй дієвості випередила всі європейські країни. Подібні тенденції можна було спостерігати також в Російській імперії і російським вченим та інтелектуалам довелося різко змінити вектори сприйняття німецької науки та культури.

Загалом же в організаційному плані пропагандистські заходи російського уряду в порівнянні не тільки з ворожою Німеччиною, але і з союзною Великою Британією, були менш організованими і слабо ефективними. Гуманітарний дискурс із формування образу «ворога» перемістився переважно у сферу публіцистики.

3. Початком «війни маніфестів», як інформаційного феномену Першої світової війни стала публікація британських вчених «Доля і обов'язок Великої Британії. Праведна війна», в якій вони звинувачували Німеччину в людиноненависницьких методах ведення війни, які не відповідають декларованій високій культурі. Певною мірою, протиставлення «двох Німеччин» — мілітаризованої Пруссії і гуманістичної першої половини XIX ст. мало на меті захистити німецьких інтелектуалів, шляхом підштовхування їх до відсторонення від агресивних дій німецької армії. Але в німецькому середовищі це було сприйнято як провокацію з метою розділити інтелектуальну Німеччину і її армію. Німецький «Маніфест 93-х» проводив ідею єдності інтелектуальних верств і армії у війні. Наступні колективні заяви німецьких вчених загалом підтверджували цю думку, хоча в самому середовищі німецьких інтелектуалів намітився розкол на два табори, які розійшлися в уявленнях про цілі Німеччини у війні. Активно включилися у «війну маніфестів» російські вчені, які колективними відозвами університетів намагалися задекларувати власний патріотизм. Однак і серед них тональність відозв була різною — від відверто шовіністичних до стриманих.

4. Для німецьких істориків не підлягало сумніву, що історична наука має виконувати легітимізаційну функцію — підтримувати прагнення Німецької імперії до завоювання свого місця в колоніальному світі через культивованій в суспільстві «особливий шлях» („Sonderweg“). Потужний вплив німецьких канонів науковості та професіоналізації, міцна кооперація з німецькими колегами обумовила доволі слабку втягненість британських істориків в пропагандистські акції на першому етапі війни. Російські історики, як і їхні німецькі колеги, перебували під впливом національно-державницького нарративу і працювали на політичну легітимізацію імперії Романових. Найкраще участь істориків в пропагандистській діяльності організаційно була забезпечена у Великій Британії, яка на початковому етапі війни полягала у виданні численних науково-популярних памфлетів з німецької історії, історії Австро-Угорщини, слов'янських народів Балканського півострова та ін. Лише з розгортанням війни з'являються великі історичні праці, в яких історичні сюжети підпорядковуються певному політологічному аналізу. Російські історики використовували можливості періодики, насамперед популярних у російському суспільстві «товстих журналів». Німецькі історики своєю масовістю і войовничістю переважали своїх опонентів. При цьому вістря їхніх критичних нападів були спрямовані насамперед на Велику Британію, яку вони вважали своїм головним ворогом.

5. Центральною темою всіх трьох історіографій періоду війни був «мілітаризм». Британські і російські історики звинувачували Німеччину в

розв'язанні війни через загальну мілітаризацію німецького суспільства впродовж XIX — початку XX ст. Причиною цього вони бачили в домінуючій ролі Пруссії в об'єднанні німецьких земель, чия войовничість доводилась історично. Натомість німецькі історики, навпаки звинувачували у войовничості Велику Британію, яка завдяки могутності свого військового флоту отримала можливість завойовувати численні колонії у світі та здійснювати експлуатацію їхнього населення та ресурсів, обмежуючи при цьому можливість інших європейських держав, насамперед, Німеччини. Образ ворога в особі англійців отримував епітети «підступний», «віроломний», «хитрий» маркуючи давню британську традицію вирішувати свої політичні завдання руками своїх союзників і колоніальних народів. Британські і російські історики звертали увагу і на країни та народи Центральної та Південно-Східної Європи. Але якщо для британських істориків ці регіони потрапляли в інтерес з огляду на майбутню сферу політичних впливів Великої Британії, то для російських істориків це була традиційна сфера російських інтересів і потужного слов'янофільського руху. Головним мотивом російської історіографії періоду війни була ідея «звільнення братів-слов'ян». Для німецьких істориків, попри існування в політикумі ідеї «Серединної Європи» цей регіон залишався периферійним.

б. Здебільшого публіцистичні тексти вчених-гуманітаріїв та інтелектуалів були спрямовані на власне суспільство і формували всередині країн уявлення про ворога, яке мало піднести патріотичні почуття та забезпечити внутрішню стабільність. В Росії ініціатива належала самим вченим-гуманітаріям, а роль організаційних центрів взяли на себе т.зв. «товсті журнали», які вмещували пропагандистські матеріали, спрямовані проти головного ворога Росії — Німеччини. Натомість у Великій Британії та Німеччині пропагандистські тексти публікувалися у серіях популярних брошур, а також монографічних виданнях, де науковці підкреслювали свою приналежність до провідних університетів. Основними тематичними полями для соціогуманітарного дискурсу Великої Британії, Німеччини та Росії були: а) відповідальність тієї чи іншої країни за розв'язання війни; б) роль культурного розвитку у формуванні в суспільстві рис нетерпимості до «іншого/ворога», войовничості до сусідів та представників інших націй; в) розвиток суспільної думки, філософської основи формування державної системи та стратегії «мілітаризму». Це здійснювалося шляхом критичного розгляду попередніх здобутків, інтервенції історичних матеріалів та суб'єктивним поглядом, який визначався поточними значимими подіями. Фактично вчені-гуманітарії створювали «нарративні шаблони», які не передбачали внутрішньої рефлексії читачів.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у фахових виданнях України, що входять до міжнародних наукометричних баз даних:

1. Котова С.В. Історія як засіб пропаганди: британська та німецька історіографії періоду Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2019. № 4. С.147-169. У співавторстві з С.П. Стельмах, особистий внесок – С. 152-169. (Індексований у **Web of Science Core Collection**).

2. Котова С.В. Образ «закордонної Русі» в російській публіцистиці періоду Першої світової війни (1914–1918 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. 2015. № 45. С. 56-60. (Індексований у **Index Copernicus**).

3. Котова С.В. «Образ чужого» і «образ ворога»: «імагологія» в сучасних міждисциплінарних гуманітарних дослідженнях. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2015. №127. с. 20-24. (Індексований у **Index Copernicus**).

4. Котова С.В. Формування «образу ворога» в російській публіцистиці 1914-1915 рр. (на прикладі журналу «Русская мысль»). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2014. №3 (121). С. 35-38. У співавторстві з С.П. Стельмах, особистий внесок – с. 36-38. (Індексований у **Index Copernicus**).

5. Котова С.В. «Історична культура» в сучасних зарубіжних та вітчизняному історіографічних дискурсах. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2014. № 4 (122). С. 48-51. У співавторстві з С.П. Стельмах, особистий внесок – С. 49-51. (Індексований у **Index Copernicus**).

Статті у іноземних наукових фахових виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних:

1. Kotova S. Visualization of «the Enemy Image» in the Cultural Space of Russia during the First World War (1914-1918). *Brukenthalia. Romanian Cultural History Review. Supplement of Brukenthal. Acta Musei*. № 7. 2017. P. 925-936. (Індексований у **Scopus, Index Copernicus**).

Статті у наукових виданнях України:

1. Котова С.В. Формування «образу ворога» в роки Першої світової війни (1914-1918) в сучасній зарубіжній історіографії. *Історія та історіографія в Європі*. 2019. Вип.6: Ідеології та практики націоналізму та ксенофобії у Східній Європі. С. 97-108.

2. Котова С.В. Історична політика і професійна історіографія: Historia Militants в Росії в роки Першої світової війни. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історик на зламах історії: досвід переживання*. Дніпропетровськ, 2017. С. 292-312.

3. Котова С.В. Волонтерський та добровольчий рух на Київщині в роки Першої світової війни (1914-1918). *Історія та історіографія в Європі*. 2016. Вип. 5: Україна в ХХ-ХХІ століттях: на шляху гідності і свободи. С. 47-57.

4. Котова С.В. «Варвари ХХ століття»: переоцінка традиційного образу німецької культури в Росії на початку Першої світової війни (1914-1918 рр.). *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2014. № 11-12. С. 31–36.

5. Котова С.В. Образ «Вітчизняної війни» в конструюванні колективної пам'яті росіян напередодні та під час Першої світової війни (1914-1918 рр.). *Літопис Волині*. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. 2013. № 13. С. 96–101.

АНОТАЦІЯ

Котова С.В. «Образ ворога» в соціогуманітарному дискурсі Великої Британії, Німеччини та Росії періоду Першої світової війни (1914-1918 рр.) — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2019.

Дисертація присвячена дослідженню проблеми формування «образу ворога» в історичних культурах та публічному просторі Великої Британії, Німеччини та Росії періоду Першої світової війни (1914-1918 рр.). Вперше у вітчизняній та зарубіжній історіографіях здійснено історично-порівняльне дослідження, в якому виявлені спільні та специфічні особливості пропагандистської активності вчених-гуманітаріїв у створенні історичних наративів та публіцистичних текстів, спрямованих на формування у суспільствах воюючих країн «образу ворога». Проаналізована історіографія проблеми і виявлені малодосліджені аспекти, визначена джерельна база дослідження. Визначені специфічні особливості публічної активності вчених-гуманітаріїв залежно від різного соціально-політичного контексту і організаційних форм пропаганди. Шляхом порівняння численних текстів вчених-гуманітаріїв виявлено ті сюжети, які, під впливом пропаганди, руйнували традиційні «наративні шаблони» і створювали нові міфологізовані «образи ворога».

Ключові слова: Перша світова війна (1914-1918 рр.), пропаганда, «війна культур», «образ ворога», історична культура, історичні наративи, соціогуманітарний дискурс.

АННОТАЦИЯ

Котова С.В. «Образ врага» в социогуманитарном дискурсе Великой Британии, Германии и России периода Первой мировой войны (1914-1918 гг.) – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 «Историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины». – Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара, 2019.

Диссертация посвящена исследованию проблемы формирования «образа врага» в исторических культурах и публичном пространстве Великобритании, Германии и России периода Первой мировой войны (1914-1918 гг.). Впервые в отечественной и зарубежной историографии осуществлено историко-сравнительное исследование, в котором обнаружены общие и специфические особенности пропагандистской активности учёных-гуманитариев в создании исторических нарративов и публицистических текстов, направленных на формирование в обществах воюющих стран «образа врага». Проанализирована историография проблемы и выявлены малоизученные аспекты, определена ключевая база исследования. Определены специфические особенности публичной активности учёных-гуманитариев в зависимости от разного социально-политического контекста и организационных форм пропаганды. Путём сравнения многочисленных текстов учёных-гуманитариев обнаружено те сюжеты, которые, под влиянием пропаганды, разрушали традиционные «нарративные шаблоны» и создавали новые мифологизированные «образы врага».

Ключевые слова: Первая мировая война (1914-1918 гг.), Пропаганда, «война культур», «образ врага», историческая культура, исторические нарративы, социогуманитарный дискурс.

ANNOTATION

Kotova S.V. "The enemy image" in the socio-humanitarian discourse of Great Britain, Germany and Russia during the World War I (1914-1918). – Qualification scientific work with the manuscript copyright.

Degree dissertation of historical sciences candidate in specialty 07.00.06 "Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines". – Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, 2019.

The dissertation work is devoted to the research of the problem of the formation of leaks "the enemy image" in the historical cultures and public space of Great Britain, Germany and Russia during the World War I (1914-1918). Focusing on comparative analysis application in historical research, this thesis aims to identify common and specific features of propaganda activity humanities scholars in the creation of historical narratives and journalistic texts which were created to

form “the enemy image” in the societies of the warring countries. The dissertation work analyzes the historiography of the problem and identifies the source of the research. The specific features of the public activity of humanitarian scholars, depending on different socio-political contexts and organizational forms of propaganda, have been determined.

By comparing the numerous texts of humanities scholars, those plots were found that, under the influence of propaganda, destroyed traditional "narrative patterns" and created new mythological "the enemy image". Due to the fact that the texts of historians and other humanities scholars written during the World War I the main sources in the dissertation were the application of the basic tools of the contextual methodology and the concept of “narrative templates”.

The tools of contextual methodology make it possible to identify distinct and similar social contexts in which texts that are amenable to analysis emerged, and "narrative templates" to understand the nature of their authors' reasoning. In addition to general and special historical methods, the comparative-historical method, both by contrast and by analogy, was of great importance. This method made it possible to make generalizations, identify relationships and typical traits, and individualize features. The theoretical constructs used in the dissertation were the concepts of "historical culture" and "imagology".

The scientific novelty of the dissertation is that: for the first time in the national and world historiography was made a comprehensive comparative study of the formation of "the enemy image" in the historical cultures of Great Britain, Germany and Russia during the World War I, which made it possible to identify common and specific features of the functioning of instruments, thematic orientation of historical narratives, texts of social and humanitarian orientation and journalistic discourse depending on different socio-political context; features of functioning of historical science as legitimizing historiography and changes of historical narratives depending on influence of propaganda on formation of " the enemy image" are revealed; thematic blocks in socio-humanitarian discourse and journalism are generalized, which, by intervening in public space, have designed "narrative patterns" to form an "the enemy image"; the conceptual position on the level of propaganda activity of humanities scholars depending on state organizational forms is specified.

Key words: World War I (1914-1918), propaganda, "war of cultures", "the enemy image", historical culture, historical narratives, socio-humanitarian discourse.

Підписано до друку 26.11. 2019 р. Формат 60×90/16.
Папір офсетний. Умовн. др. арк. 0,9.
Друк різнограф. Тираж 100 прим. Зам. № 2611/01.

Надруковано ФОП Гузік О.М.
Реєстраційний номер №2705814113
м. Київ, вул. Богдана Гаврилишина, 16.
Тел.: 338-16-61.